

Η ΡΙΖΙΚΗ ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ Η "ΠΕΡΙΓΡΑΦΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΦΑΣΗΣ"¹

(Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τομέας Φιλοσοφίας, *Παναγιώτης Κονδύλης: Για την «κοινωνική οντολογία»*, Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 2001, 17-36.)

Η ριζική αμφισβήτηση της ύπαρξης κανονιστικών αρχών και αξιών με αντικειμενικό κύρος δεν έχει πάψει να απασχολεί τον φιλοσοφικό στοχασμό από την εποχή των σοφιστών μέχρι σήμερα. Ιδιαίτερα οι ηθικές αρχές και αξίες αποτελούν προνομιακό στόχο σκεπτικιστικών ή σχετικιστικών ενστάσεων, που στην πιο ακραία τους μορφή οδηγούν σε μηδενιστικά συμπεράσματα. Βέβαια, εφόσον τα συμπεράσματα αυτά προβάλλουν ως διαπιστώσεις αυστηρά περιγραφικού χαρακτήρα και δεν συνάπτονται με κάποια συγκεκριμένη κανονιστική αρχή αποφεύγουν τον κίνδυνο της λογικής αυτοαναίρεσης, τον οποίο συχνά επικαλούνται όσοι προσπαθούν να τα αντικρούσουν. Τα πορίσματα της περιγραφικής θεωρίας της απόφασης του Παναγιώτη Κονδύλη συνιστούν μια τέτοια σημαντική πρόκληση για τον ηθικό -και τον πολιτικό φιλόσοφο- που δέχεται τη δυνατότητα ορθολογικής θεμελίωσης ή δικαιολόγησης ορισμένων βασικών κανονιστικών πεποιθήσεων. Στην εργασία που ακολουθεί θα δοκιμάσω να αντιμετωπίσω αυτή την πρόκληση επισημαίνοντας ορισμένες καίριες κατά τη γνώμη μου αδυναμίες της επιχειρηματολογίας του Κονδύλη. Θα ξεκινήσω με μια σύντομη σύγκριση της προτεινόμενης περιγραφικής προσέγγισης με άλλες ανάλογες αμφισβητήσεις της ηθικής σκέψης, προτού προχωρήσω στην ανάπτυξη των κριτικών μου παρατηρήσεων. Δεν θα σταθώ τόσο σε γνωστές καταβολές και επιδράσεις από τον Weber μέχρι τον Carl Schmitt, όσο σε παραλληλισμούς με σύγχρονες συζητήσεις από τον χώρο της αγγλοαμερικανικής

¹ Το κείμενο αυτό μπορεί να διαβαστεί ως συνέχεια της αντιπαράθεσής μου με τη σκέψη του Παναγιώτη Κονδύλη που είχε ξεκινήσει με μια κριτική του *Ισχύς και απόφαση* στο περιοδικό *Λεβιάθαν*. Τότε δεν μου είχε δοθεί από τον εκδότη του περιοδικού η δυνατότητα ανταπάντησης στην οξυτάτη απάντηση του Κονδύλη και λυπάμαι πραγματικά που αυτό γίνεται μετά τον απρόσμενο θάνατό του. Αισθάνομαι κάπως άβολα, που επιχειρώ να αναπτύξω τη διαφονία μου ενώ εκείνος είναι για πάντα απών, αλλά νομίζω πως η καλύτερη τιμή στη μνήμη του είναι η συνέχιση αυτού του έντονου, νοερού πια διαλόγου. Βλ. Στέλιος Βιρβιδάκης, "Σχόλια στο έργο *Ισχύς και απόφαση* του Παναγιώτη Κονδύλη", και Παναγιώτης Κονδύλης, "Οφειλομενες απαντήσεις", *Λεβιάθαν* 15 (1994): αντίστοιχα 91-102 και 103 -130 [στο εξής ΟΑ]. Ευχαριστώ όσους συμμετείχαν στην ημερίδα με θέμα το έργο του Κονδύλη, για τις ερωτήσεις και τις παρατηρήσεις τους, ιδιαίτερα τους άλλους ομιλητές, των οποίων οι ανακοινώσεις συμπεριλαμβάνονται σ' αυτό τον τόμο, και την Καθηγήτρια Γεωργία Αποστολοπούλου.

φιλοσοφίας. Και η ανάλυσή μου, η οποία επικεντρώνεται κυρίως στη συλλογιστική του *Ισχύς και Απόφαση*, σε πολλά σημεία συμφωνεί με τις πρόσφατες τοποθετήσεις συναδέλφων όπως ο Αιμίλιος Μεταξόπουλος, ο Νικόλας Σεβαστάκης, ο Παύλος Σούρλας, και ο Κοσμάς Ψυχοπαίδης.²

Επειδή μπορούν να δημιουργηθούν παρανοήσεις της σημασίας των όρων τους οποίους χρησιμοποιώ για να χαρακτηρίσω τις απόψεις του Κονδύλη και τις συναφείς αντιλήψεις για τις οποίες θα κάνουμε λόγο στη συνέχεια, θα ήθελα κατ'αρχάς να ξεκαθαρίσω τί εννοώ. Μιλώντας για *ηθικό σκεπτικισμό* θα αναφέρομαι σε κάθε γενική *επιφύλαξη* ή *αμφιβολία* για την ύπαρξη ηθικών αξιών ή αρχών με αντικειμενικό κύρος και για τη δυνατότητα θεωρητικής γνώσης ή/και πρακτικής εφαρμογής τους. Ο σκεπτικισμός αυτός πρέπει να διακρίνεται από ένα γενικότερο γνωσιολογικό σκεπτικισμό και, υπό μια ορισμένη ερμηνεία, θα μπορούσε να θεωρηθεί είδος του. Ο όρος *ηθικός σχετικισμός* δηλώνει κάθε θέση σύμφωνα με την οποία η σημασία ή/και η ορθότητα ηθικών αρχών και αξιών είναι σχετική ως προς το υποκείμενο της ηθικής πράξης, την κοινότητα, τον πολιτισμό ή και κάποια ιστορική περίοδο. Υπάρχουν ποικίλες μορφές ηθικού σχετικισμού που διαφοροποιούνται ως προς το επίπεδο διατύπωσης, την εμβέλεια και την ισχύ.³ Ο όρος *ηθικός υποκειμενισμός* μερικές φορές φαίνεται να παραπέμπει στην πιο ακραία μορφή ηθικού

² Βλ. Αιμίλιος Μεταξόπουλος "Μόνος ανάμεσα σε όλους;", Νικόλας Σεβαστάκης, "Στον κλοιό της ισχύος", *ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ* 5 Φεβρουαρίου 1999, Παύλος Σούρλας, "Φιλοπαίγμονες εν ου παικτοίς", *ΤΟ ΒΗΜΑ* 3 Μαΐου 1998, (απάντηση στο άρθρο του Κονδύλη για τα ανθρώπινα δικαιώματα "Εννοιολογική σύγχυση και πολιτική εκμετάλλευση", που δημοσιεύεται στο ίδιο φύλλο), Κοσμάς Ψυχοπαίδης, "Η απόφαση για θεωρία στη θεωρία της απόφασης του Παναγιώτη Κονδύλη", *ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ* 146 (1999): 498-513. Η αντιμετώπισή μου δεν αποβλέπει σε μια λεπτομερή κριτική εξέταση των θέσεων του Κονδύλη και περιορίζεται στο πλαίσιο της αρχικής ανακοίνωσης. Έτσι γίνονται επιλεκτικά ορισμένες αναφορές σε βασικά κείμενα του Κονδύλη με φιλοσοφικό ενδιαφέρον, που σε μια εκτενέστερη μελέτη θα μπορούσαν να συμπληρωθούν με πολλά ανάλογα χωρία. Οι απόψεις μου σε πολλά σημεία συμπίπτουν και με τις θέσεις της Βούλας Τσινόρεμα και του Γιώργου Φαράκλα οι οποίες αναπτύσσονται στα κείμενα που δημοσιεύονται σ' αυτό τον τόμο.

³ Έτσι, θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τα εξής είδη ηθικού σχετικισμού, ανάλογα με το επίπεδο ή την οπτική γωνία θεώρησης: α) *περιγραφικός* : Οι βασικές ηθικές πεποιθήσεις των ανθρώπων διαφέρουν ριζικά από κοινωνία σε κοινωνία και μπορούν να συγκρούονται μεταξύ τους· β) *κανονιστικός* : Το ορθό ή το αγαθό για ένα άτομο ή μια κοινωνία πράγματι δεν είναι ορθό ή αγαθό για ένα άλλο άτομο ή μια άλλη κοινωνία, ακόμη και σε παρόμοιες περιστάσεις· γ) *μεταηθικός* : Δεν υπάρχει αντικειμενικά έγκυρος, ορθολογικός τρόπος δικαιολόγησης των βασικών μας ηθικών πεποιθήσεων, και έτσι δύο αλληλοσυγκρουόμενες βασικές πεποιθήσεις μπορεί να είναι εξίσου έγκυρες. Βλ. William Frankena, *Ethics*, 2nd ed. Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1973, 109-110. Θα μπορούσαμε ακόμη να μιλήσουμε για ευρύτερο ή περισσότερο περιορισμένο ηθικό και αξιολογικό σχετικισμό, καθώς και για ισχυρότερες ή ασθενέστερες και μετριοπαθέστερες εκδοχές ανάλογα με το πόσες και ποιές κανονιστικές και αξιολογικές πεποιθήσεις αφορά η σχετικιστική θεώρηση. Πρβλ. και Μυρτώ Δραγώνα - Μονάχου, *Σύγχρονη ηθική φιλοσοφία, Ο αγγλόφωνος στοχασμός*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1995, 247-8.

σκεπτικισμού, αλλά συνήθως έχει ευρύτερη σημασία και δηλώνει κάθε απόρριψη της αντικειμενικότητας των ηθικών κρίσεων. Τέλος, *ηθικός μηδενισμός* είναι η άρνηση της ύπαρξης οποιασδήποτε ηθικής αξίας ή αρχής με αντικειμενικό κύρος. Στον Κονδύλη θα μπορούσαμε να αποδώσουμε ηθικό και όχι συνολικό γνωσιολογικό σκεπτικισμό τον οποίο μάλλον δεν αποδέχεται. Είναι βέβαια ορθότερο η κεντρική θέση του να αποκληθεί μηδενισμός στο βαθμό που δεν εκφράζει επιφύλαξη ή αμφιβολία, αλλά σαφή απόρριψη της ηθικής διάστασης, ονομάζοντας μάλιστα μάλλον υποτιμητικά "ηθικολόγους" ή "ηθικιστές", όσους την παίρνουν στα σοβαρά.⁴ Τα πράγματα περιπλέκονται ακριβώς επειδή, όπως θα δούμε, ο Κονδύλης μιλά συχνά να προσυπογράψει κάποιο γενικό αξιολογικό ή κανονιστικό μηδενισμό που δεν περιορίζεται στην ηθική.

Ανάμεσα στα παραδοσιακά και τα νεότερα επιχειρήματα (ή ομάδες επιχειρημάτων) που εμπνέουν ηθικό σκεπτικισμό και τελικά μπορούν να στηρίξουν και τον ηθικό μηδενισμό αξίζει νομίζω να προσεχθούν τα παρακάτω: 1) Οι ανεξάλειπτες ριζικές διαφωνίες και η απουσία σύγκλισης στις βασικές ηθικές πεποιθήσεις των ανθρώπων μέσα από την ιστορική εξέλιξη των διαφόρων κοινωνιών, σύμφωνα με όσους τις επικαλούνται για να αμφισβητήσουν την ηθική αντικειμενικότητα, στην καλύτερη περίπτωση οδηγούν σε κάποια μορφή ηθικού σχετικισμού. 2) Η αδυναμία των ηθικών διδασκαλιών και των φιλοσοφικών θεωριών να επιτύχουν όσα επαγγέλλονται και, πιο συγκεκριμένα, να οδηγήσουν σε μια πραγματική ηθική βελτίωση ή πρόοδο των ανθρώπων, ίσως προδίδει την εγγενή ανικανότητα του πρακτικού λόγου να κινητοποιήσει τις συνειδήσεις στην κατεύθυνση της πραγμάτωσης κάποιων κοινών αξιών. Στο όνομα μάλιστα ηθικών οραμάτων και καθολικών, ορθολογικών επιταγών του καθήκοντος έχουν διεξαχθεί βίαιες συγκρούσεις και έχουν διαπραχθεί φοβερά εγκλήματα. 3) Έτσι κι'αλλιώς, το οντολογικό status των ηθικών αξιών και ποιοτήτων όπως και κάθε κανονιστικής αρχής είναι παράδοξο. Τέτοιου είδους οντότητες, ιδιότητες ή αρχές δεν φαίνεται να έχουν θέση μέσα στην φυσιοκρατική επιστημονική κοσμοεικόνα των νεώτερων χρόνων. Εφόσον οι κανονιστικές έννοιες και τα αξιακά κατηγορήματα δεν μπορούν να συναχθούν από τον κόσμο των γεγονότων, θα

⁴ Βλ. για παράδειγμα, *Ισχύς και απόφαση*, Αθήνα, Στιγμή, 1991 [στο εξής ΙΑ]: 131 ("η μυθολογία του ηθικισμού"), 216-7, και "Δέκα ερωτήσεις στον Παναγιώτη Κονδύλη", *Λεβιάθαν* 15 (1994): 11-27 [στο εξής ΔΕ]. Σχετικά με τον "μηδενισμό" της περιγραφικής θεωρίας της απόφασης, που ορίζεται ως η θέση ότι "ο κόσμος και ο άνθρωπος εξ αντικειμένου δεν έχουν νόημα" και την απόρριψη του γενικού γνωσιολογικού σκεπτικισμού, βλ. ΟΑ 117.

έπρεπε να υφίστανται σε κάποια μυστηριώδη, υπερβατική διάσταση η ύπαρξη της οποίας δεν τεκμαίρεται ούτε από την κοινή εμπειρία, αλλά ούτε και από την επιστημονική σκέψη.⁵

Η μελέτη του έργου του Κονδύλη αποκαλύπτει νομίζω πως ο μηδενισμός του προκύπτει κυρίως από παρατηρήσεις και συλλογισμούς που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με το τρίτο επιχείρημα που μόλις συνοψίσαμε. Βέβαια, χρησιμοποιεί επικουρικά και παραλλαγές των μάλλον επαγωγικών επιχειρημάτων (1) και (2).⁶ Η κοινωνική οντολογία (και η συναφής πραξεολογία του) είναι εξαιρετικά απλή: Κάθε μορφή έλλογης δραστηριότητας, αλλά και η συγκρότηση της ταυτότητας ατομικών και συλλογικών υποκειμένων εξηγείται από την επιδίωξη της "ισχύος" και την "απόφαση" που επιτρέπει τον διαχωρισμό των άλλων ανθρώπινων όντων σε "φίλους" και "εχθρούς". Εδώ, η θεμελιώδης έννοια της ισχύος δεν πρέπει να συγχέεται με εκείνη της εξουσίας. Σχετίζεται με την εξασφάλιση της αυτοσυντήρησης και την επίρρωση και αύξηση της επιβολής στον φυσικό και κοινωνικό περίγυρο -και ασφαλώς πάνω στον συνάνθρωπο- με κάθε μέσο, υλικό και πνευματικό. Και η "απόφαση" (de-cisio, Ent-scheidung) είναι "η πράξη ή διαδικασία αποκοπής ή αποχωρισμού, από την οποία προκύπτει μια κοσμοεικόνα κατάλληλη να εγγυηθεί την ικανότητα προσανατολισμού την αναγκαία για την αυτοσυντήρηση"⁷. Πρόκειται για συνήθως μη συνειδητές λειτουργίες, που συνιστούν ανθρωπολογικές σταθερές και που καθορίζουν "σε τελευταία ανάλυση" κάθε πνευματικό μόρφωμα.

⁵ Για μια διεξοδική ανάπτυξη αυτών και άλλων συναφών σκεπτικιστικών επιχειρημάτων που αφορούν την ηθική, βλ. J.L. Mackie, *Ethics, Inventing Right and Wrong*, Harmondsworth, Penguin, 1977, και Bernard Williams, *Ethics and the Limits of Philosophy*, London, Fontana, 1985.. Για μια συνοπτική παρουσίαση διαφόρων προσπαθειών αντίκρουσής τους, βλ. Στέλιος Βιρβιδάκης, "Σύγχρονες γνωσιολογικές και οντολογικές προσεγγίσεις της ηθικής", *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών* 5 (1991): 91 -113 και Δραγώνα - Μονάχου ό.π. 244 - 254, και για μια εκτενέστερη συστηματική ανάλυση, Panayot Butchvarov, *Skepticism in Ethics*, Bloomington, Indiana University Press, 1989.

⁶ Βλ. μεταξύ άλλων, την χαρακτηριστική του σκεπτικιστική τοποθέτηση που αναφέρεται στην έλλειψη κάποιας ηθικής θεωρίας που "να εξηγεί εμπειρικά τους λόγους της πρακτικής αποτυχίας των ηθικών θεωριών ως σήμερα, χωρίς ταυτόχρονα να αυτοαναιρείται ως θεωρία" (ΟΑ 124).

⁷ ΙΑ 23. Πρβλ. και Παναγιώτη Κονδύλη, "Οι φιλόσοφοι και η ισχύς", στο Η Ηδονή, η Ισχύς, η Ουτοπία, Αθήνα, Στιγμή, 1992, 49-104, [στο εξής ΦΙ]. Για μια προσεκτική ανάλυση της έννοιας της ισχύος όπως χρησιμοποιείται από τον Κονδύλη και για μια πρώτη επισήμανση κάποιων σοβαρών προβλημάτων αοριστίας και ασάφειας στην ακριβή χρήση της, βλ. Μιχάλης Παπανικολάου, "Η έννοια της ισχύος στο *Ισχύς και απόφαση*", *ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ* 73 (1999): 538-571. Για μια ενδιαφέρουσα θετική αποτίμηση της προσέγγισης του Κονδύλη, η οποία όμως ξεκινά από την ριζική κριτική των τρεχουσών ηθικών αντιλήψεων και των φιλοσοφικών ηθικών θεωριών για να προτείνει την στροφή σε κάποια υπερβατική λύση του υπαρξιακού προβλήματος του ανθρώπου, βλ. Ευάγγελος Γκανάς, "Μεταμορφώσεις της ισχύος", *ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ* 72 (1998): 1094-1114.

Οπωσδήποτε, σύμφωνα με αυτή την θεώρηση οι αξίες αποτελούν υποκειμενικές προβολές που προκαλούν την ψευδαίσθηση της αντικειμενικότητας. Η γνωσιολογική αποτίμηση κατηγοριών οι οποίες υποτίθεται πως αναφέρονται σε ηθικές αξίες και σε κανονιστικές αρχές για την ορθή καθοδήγηση της πράξης καταλήγει στην διάγνωση κάποιας καθολικής πλάνης. Έτσι, θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για μια "θεωρία πλάνης" εφαρμοζόμενη στο πεδίο της ηθικής, με την έννοια που δίνει σ' αυτό τον όρο ο J.L.Mackie, ως παράγωγο της βασικής περιγραφικής θεωρίας της απόφασης.⁸ Όλες οι κρίσεις μας που αποδίδουν ηθικά κατηγορήματα σε πρόσωπα, γεγονότα ή καταστάσεις, όπως, για παράδειγμα, "Αυτή η φορολογία είναι άδικη", "Ο χ είναι καλός άνθρωπος", " Ο ψ διακρίνεται από την αρετή της γενναιοδωρίας". είναι ψευδείς, εάν ερμηνευθούν κυριολεκτικά, ως περιγραφές πραγματικών ποιότητων μέσα στον κόσμο. Δεν πρόκειται για τίποτε άλλο πέρα από μεταμορφωμένες προβολές αξιώσεων ισχύος, για προϊόντα αποφάσεων που διακρίνουν φιλικά από εχθρικά χαρακτηριστικά και εκφράζουν την υιοθέτηση από το δρων υποκείμενο συγκεκριμένης στάσης απέναντι σε άλλα άτομα και ομάδες ατόμων, αλλά και τις διαθέσεις τους και τις εκδηλώσεις της συμπεριφοράς τους που το αφορούν.

Κατά τον Κονδύλη, οι ανθρωπολογικές σταθερές, με τις οποίες ισχυρίζεται πως μπορεί να ερμηνεύσει κάθε πνευματική έκφανση της ζωής ατόμων και ομάδων, συνάγονται με προφανή τρόπο από την ανθρώπινη ιστορία. Η εμπειρική βάση της κοινωνικής οντολογίας του παρέχεται άμεσα από την ιστορία των ιδεών την οποία μελέτησε συστηματικά για πολλά χρόνια. Οποιος αρνείται την υποτιθέμενη προφάνεια των παρατηρήσεων και των συμπερασμών του, αντιμετωπίζεται αρνητικά ως αποκομμένος από την εμπειρική πραγματικότητα (ιδεαλιστής) "φιλόσοφος", ως ηθικολόγος που υποστασιοποιεί αντικειμενικά ανύπαρκτες αξίες και δέοντα για να επιτύχει την επιβολή και την επίταση της ισχύος του. Τελικά πραγματικό είναι μόνο το *conatus* της ισχύος και οι μηχανισμοί ικανοποίησής της μέσω αποφάσεων που συνιστούν πολεμικούς διαχωρισμούς και φιλικές ή εχθρικές τοποθετήσεις. Οχι μόνο οι ηθικές αξίες, αλλά και ή όλη πνευματική και κανονιστική διάσταση της ανθρώπινης σκέψης αποτελούν επιφαινόμενα και πρέπει να αντιμετωπισθούν ως

⁸ Για τη "θεωρία πλάνης" (error theory) στο χώρο της ηθικής φιλοσοφίας, βλ. Mackie ό.π.

προϊόντα των ποικίλων μετασχηματισμών και μεταμορφώσεών της ισχύος και των αποφάσεων τις οποίες υπαγορεύει.⁹

Παρά τις ανησυχίες που ενδεχομένως θα προβληθούν εδώ για το κατά πόσον η εφαρμογή των πορισμάτων της θεωρίας της απόφασης σ' αυτήν την ίδια θα μπορούσε να υπονομεύσει την αξιοπιστία της, ο Κονδύλης θα τονίσει τη λογική συνέπεια και συνοχή της όλης προσέγγισής του. Και πράγματι, εκ πρώτης όψεως το εγχείρημά του δεν φαίνεται να διατρέχει κανένα κίνδυνο αυτοαναίρεσης. Εφόσον ο θεωρητικός της απόφασης δεν φιλοδοξεί να προτείνει και να υποστηρίξει καμιά αντικειμενική αξία και περιορίζεται στην περιγραφή και την εξήγηση των ανθρώπινων πράξεων, πιστεύει πως είναι σε θέση να αρνείται την οποιαδήποτε κανονιστική δέσμευση ή προτροπή σε δέσμευση, από τη σκοπιά της θεωρίας του. Επιμένει πως η περιγραφική του αντίληψη διακρίνεται για την αξιολογική της ελευθερία. Δεν μας καλεί όπως ο Nietzsche να επιβεβαιώσουμε τη θέλησή μας για δύναμη κατά τον ένα ή τον άλλο τρόπο. Βέβαια, αναγνωρίζει πως για να επιβιώσουμε είναι αναπόφευκτο να επιδιώξουμε την διασφάλιση της ισχύος μας μέσα από την αποδοχή κάποιων πρακτικών δεσμεύσεων, ενδεχομένως με δεοντολογικό μανδύα. Αυτές όμως δεν θεμελιώνονται σε καμιά ορθολογική αρχή αντικειμενικού κύρους. Δεν υπάρχει καμιά αμερόληπτη ηθική θεώρηση και οι υιοθετούμενες αρχές και αξίες χρησιμεύουν ως όπλα του υπαρξιακού αγώνα (επιβολής ισχύος) μέσα στη συγκεκριμένη κατάσταση του οργανωμένου κοινωνικού συνόλου στο οποίο εντασσόμαστε. Ο Κονδύλης δεν μας παρακινεί ούτε να πάρουμε, ούτε να μην πάρουμε, κάποια συγκεκριμένη κανονιστική θέση, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι δεν θα προβάλουμε την υποκειμενική μας προτίμηση και δεν θα αγωνιστούμε για την επικράτηση της αξίας που θεωρούμε ότι προάγει την αυτοσυντήρηση και την ισχύ μας. Έτσι άλλωστε κάνει και

⁹ Βλ. το τρίτο μέρος του *Ισχύς και Απόφαση* ("Ισχύς και απόφαση στο μέτωπο του πνεύματος") και ακραίες νομιναλιστικές τοποθετήσεις όπως "Τούτη η διαπίστωση γίνεται αυτονόητη αν κανείς είναι έτοιμος να εξοβελίσει κάθε ιδεαλισμό, δηλαδή κάθε άμεση ή έμμεση αυτονόμηση και οντοποίηση των ιδεών. Δεν υπάρχουν ιδέες. Υπάρχουν μόνον ανθρώπινες υπάρξεις μέσα σε συγκεκριμένες καταστάσεις, οι οποίες δρουν και αντιδρούν με τον ειδοποιό τους εκάστοτε τρόπο· ένας από αυτούς συνίσταται, σύμφωνα με την τρέχουσα ορολογία, στην παραγωγή ή υιοθέτηση ιδεών. Σε αμοιβαία επαφή δεν έρχονται ιδέες, παρά μόνο ανθρώπινες υπάρξεις, οι οποίες μέσα σε οργανωμένες κοινωνίες είναι αναγκασμένες να ενεργούν στο όνομα ιδεών..." (ΙΑ 153). Οι απόψεις του Κονδύλη δεν απέχουν πολύ από τις πιο ακραίες μορφές *εξάλειπτικού υλισμού*, που αναπτύσσεται κυρίως στο χώρο της φιλοσοφίας του νου. Για μια πρώτη παρουσίαση και κριτική εξέταση αυτών των αντιλήψεων, βλ. Δρακούλης Νικολινάκος, "Η εξάλειψη του εξάλειπτικού υλισμού", *Νεύσις* 8 (Καλοκαίρι 1999), 143-156. Πρβλ. ακόμη ΦΙ και το άρθρο "Επιστήμη, Ισχύς και Απόφαση", *Δευκαλίων* 12/2 (Φεβρουάριος 1994): 157-179 [στο εξής ΕΙΑ].

εκείνος, εφόσον εκτός από καθαρός, επιστημονικός παρατηρητής των ανθρώπινων πραγμάτων είναι και άνθρωπος με σάρκα και οστά, υλικές ανάγκες και κοινωνική ένταξη.¹⁰

Ωστόσο, το κακό είναι ότι η απλουστευτική, αναγωγιστική του διάθεση του εισηγητή της περιγραφικής θεωρίας της απόφασης δεν γνωρίζει όρια. Όπως είδαμε παραπάνω, όχι μόνο οι ηθικές αξίες, αλλά και κάθε σύλληψη του πνεύματος, και οι κυριότερες μεταφυσικές διακρίσεις, "Εκείθεν και Εντεύθεν", "Ουσία και Επίφαση", και κάθε μορφής (επιστημονική) αλήθεια δεν νοούνται παρά μέσα από το περίφημο ανθρωπολογικό σχήμα του, το οποίο υποτίθεται πως είναι εμπειρικά διακριβώσιμο.¹¹ Κατά τα λεγόμενα του Κονδύλη, "το υπαρξιακό πρόβλημα της εχθρότητας προηγείται από το θεωρητικό πρόβλημα της αλήθειας· η εύρεση και η διατύπωση της θεωρητικής αλήθειας είναι μέρος της αναμέτρησης με τον εχθρό - δηλαδή με οποιονδήποτε υποτυπώνει μιάν κοσμοεικόνα, εντός της οποίας η δική μου ταυτότητα ή οι ιδέες που συνδέονται συμβολικά μ' αυτήν δεν λαμβάνονται επαρκώς υπ' όψη ή δεν εμφανίζονται καθόλου....Οποιος λοιπόν αποδέχεται την προοπτικότητα και την ιστορικότητα της γνώσης πρέπει, αν είναι συνεπής, να κατανοήσει το φαινόμενο της επιστήμης υπό το πρίσμα των θεμελιωδών κατηγοριών της ισχύος και της απόφασης.¹²" Έτσι, σύμφωνα με την προτεινόμενη προσέγγιση δεν θα έπρεπε να διστάσουμε να ερμηνεύσουμε τις επιστημονικές θεωρίες ως συναρτήσεις επιδιώξεων ισχύος και συναφών αποφάσεων και να υιοθετήσουμε ένα ανώτερο πραγματισμό που "παραίτεται από τον πραγματισμό στον βαθμό όπου αυτός ενστερνίζεται την ορθολογιστική προκατάληψη ότι είναι δυνατή μια συμμετρία ανάμεσα στα συνειδητά κίνητρα και στα αποτελέσματα της πράξης.¹³"

Το καίριο ερώτημα που παραμένει αναπάντητο αφορά την αλήθεια της ίδιας της θεωρία του που ο Κονδύλης επανειλημμένα επαίρεται πως είναι αξιολογικά ελεύθερη όσο και εμπειρικά, ή καλύτερα, εξηγητικά επαρκής. Ασφαλώς, ο Κονδύλης, εκτός από την υιοθέτηση κάποιου λιγότερο ή περισσότερο αφελούς εμπειρισμού που τον κάνει να απαιτεί η αξία να είναι "διαπιστώσιμη όπως λ.χ το μήκος κι το βάρος ενός

¹⁰ Πρβλ. ΟΑ 124 κ.ε.

¹¹ Βλ. παραπάνω σημ.8 και ΙΑ 129 -120 κ.ε.

¹² ΙΑ 173-4, ΕΙΑ 178.

¹³ ΕΙΑ 179.

σώματος"¹⁴, δεν αμφιβάλλει ότι "η επιστημονική γνώση και μάλιστα στο βαθμό που παραμένει επιστημονική - δεν μπορεί να είναι πρακτικά δεσμευτική για κανένα, επειδή δεν έχει να προσφέρει ηθικό-κανονιστικό προσανατολισμό· άλλωστε η ίδια συγκροτείται ακριβώς παραμερίζοντας την επιθυμία παρόμοιων προσανατολισμών, οι οποίοι σε τελευταία ανάλυση είναι θέμα γούστου, ήτοι διόλου δεν εξαρτώνται από την επιστημοσύνη..."¹⁵ Ομως, πώς να εμπιστευτεί κανείς αυτή την, υποτίθεται κανονιστικά ουδέτερη και αξιολογικά ελεύθερη, επιστημοσύνη και την περιγραφική θεωρία της απόφασης που προτείνεται στο όνομά της, όταν ο ίδιος ο υποστηρικτής της μας έχει διδάξει πως οι κοσμοεικόνες τις οποίες μας προμηθεύει είναι αναγκαστικά υποπροϊόντα υπαρξιακής εχθρότητας; Υποπτευόμαστε πως οι (αντικειμενικές) αλήθειες τις οποίες μας καλεί να αποδεχθούμε είναι διαβλητές ως αποκρυσταλλώσεις αποφάσεων για την καλύτερη διασφάλιση και προαγωγή της ισχύος του. Εάν η εχθρότητα προσδιορίζει κάθε προσέγγιση της αλήθειας, η εμπειρική προφάνεια των οποιωνδήποτε θεωρητικών συμπερασμάτων είναι αμφισβητήσιμη, στο βαθμό που αυτά συνάγονται και ερμηνεύονται εξαιτίας μιάς τοποθέτησης στο πλαίσιο της αναμέτρησης με κάποιον εχθρό, εν προκειμένω με όλους τους οπαδούς κανονιστικών θεωρήσεων. Εκτός και αν η δική του θεωρία εξαιρείται από αυτό τον κανόνα ως κινούμενη σε ένα μεταεπίπεδο.

Βέβαια, ο Κονδύλης δεν μας λέει τί να *πράξουμε* και σ' αυτό είναι συνεπής. Ομως μας λέει τί να *πιστέψουμε*, ειδάλλως δεν θα έγραφε και δεν θα μας πρότεινε τη θεωρία του. Είναι προφανώς πεπεισμένος για την αλήθειά της, γι' αυτό και μας την παρουσιάζει και εμείς οφείλουμε να συμφωνήσουμε με τα πορίσματά της, αφού η επιστημοσύνη δεν είναι θέμα γούστου αλλά τεκμηριωμένης γνώσης. Αν όμως αυτή η θεωρία δεν είναι κανονιστικά αμόλυντη και ουδέτερη, εφόσον προκύπτει από κάποια αγωνιζόμενη για ισχύ υποκειμενικότητα, δεν είναι θεμιτό να διεκδικεί *αντικειμενικό* κύρος, και έτσι θα μπορούσαμε κάλλιστα να την αγνοήσουμε. Βέβαια, η αναγνώριση της εγγενούς αμφισβητησιμότητας των ίδιων των θεωρητικών προκειμένων τους θα

¹⁴ OA 117. Οποσδήποτε, υπάρχουν πολύ προσεκτικότερες προσπάθειες κριτικής κάθε ρεαλιστικής οντολογίας των ηθικών αξιών, από τη σκοπιά του νεότερου φυσιοκρατικού εμπειρισμού με αναφορά στο αν η ύπαρξή τους συνάγεται πειστικά από τις καλύτερες εμπειρικές εξηγήσεις ενός φαινομένου. Βλ., Gilbert Harman, *The Nature of Morality*, New York: Oxford University Press, 1977, 3-10, , Nicholas Sturgeon, "Moral Explanations", Geoffrey Sayre-McCord, "Moral Theory and Explanatory Impotence", Geoffrey Sayre-McCord (ed.), *Essays on Moral Realism*, Ithaca and London, Cornell University Press, 1988, και Stéλιος. Virvidakis, *La robustesse du bien*, Nîmes, Éditions Jacqueline Chambon, 1996, 105-15.

ήταν για κάποιους νιτσεικούς φιλοσόφους μάλλον μια θαυμάσια ειρωνική επιβεβαίωση της προσέγγισής τους, έστω μέσα από την αυτοϋπονόμηση των ιδεωδών της ορθολογικότητας. Όμως, ο Κονδύλης δεν αμφιβάλλει για τα συμπεράσματα της θεωρίας του και δεν ανησυχεί για την ενδεχόμενη αυτοανατροπή της. Δυστυχώς, δεν φαίνεται να συνειδητοποιεί πως η αλήθεια και ορισμένες αρχές της λογικής, χωρίς τις οποίες δεν μπορούμε ούτε να επικοινωνήσουμε, ούτε καν να πιστέψουμε οτιδήποτε, λειτουργούν ως επιστημικές, κανονιστικές αρχές με αντικειμενική εγκυρότητα, και πως η σχετικοποίησή τους με την απόλυτη εξάρτηση από την ισχύ και τις οποιεσδήποτε υποκειμενικές αποφάσεις διαβρώνει την ίδια την έννοια της *πραγματικότητας* την οποία υποτίθεται πως περιγράφει η ανθρωπολογία του. Τελικά, ίσως δεν τον ενοχλεί αυτό το γεγονός και θα μπορούσε να σωπάσει αντί να μας προτείνει την δική του αναπόφευκτα υποκειμενική θεώρηση.

Κατά τα άλλα, τα σχήματα ισχύς -απόφαση/ εχθρός - φίλος έχουν τόση εμπειρική, πληροφοριακή αξία και περιγραφική επάρκεια όσο και τα γενικά εξηγητικά σχήματα κάθε μονοδιάστατης κοινωνικής οντολογίας που αξιώνει καθολική και αποκλειστική εφαρμογή, όπως θεωρήσεις που βασίζονται στη σοπενουερική βούληση, τη νιτσεική θέληση για δύναμη, τη φρουδική libido, τη μαρξιστική ταξική πάλη, ή τη φουκαλδική εξουσία. Ασφαλώς αποτελούν χρήσιμες "μορφές περιγραφής" της κοινωνικής πραγματικότητας, που όμως δεν εξαντλούν την περιπλοκότητα και την πολυμορφία των φαινομένων της. Ανάλογα, θα μπορούσαμε να παρατηρήσαμε ότι το να υιοθετεί κανείς μια ακραία και απλουστευτική ηδονοκρατική προσέγγιση της ανθρώπινης συμπεριφοράς, υποστηρίζοντας ότι όλες οι πράξεις σκοπεύουν στην ηδονή, ή προκαλούνται από την επιδίωξη της ηδονής, τον φέρνει αντιμέτωπο με το εξής δίλημμα: Εάν ο όρος ηδονή έχει τελείως γενική και αόριστη σημασία και δηλώνει κάθε ευχαρίστηση μάς παρέχει βέβαια μια συνοπτική εικόνα των κινήτρων μας, αλλά η έννοια είναι τόσο γενική ώστε το πληροφοριακό της περιεχόμενο είναι μάλλον ισχνό και δεν προάγει σημαντικά την κατανόησή μας· αντίθετα εάν η σημασία είναι συγκεκριμένη και περιορισμένη, και παραπέμπει για παράδειγμα μόνο στη σεξουαλική ηδονή ως έσχατο επίπεδο αναγωγής, η προτεινόμενη θεωρία φαίνεται λανθασμένη.

¹⁵ IA 19.

Ο Κονδύλης θα έλεγε πιστεύω και πάλι ότι δεν είμαστε σε θέση να ανασκευάσουμε (εμπειρικά) τη θεωρία του.¹⁶ Μα τί να ανασκευάσει κανείς από μια μη διαψεύσιμη γενική περιγραφική θεώρηση; Οντως, η προτεινόμενη αντίληψη των ανθρώπινων σχέσεων στην οποία στηρίζεται μπορεί να εφαρμοστεί σε μια ανάλυση της ιστορίας των ιδεών. Ομως αποτελεί την μοναδική, ή έστω την επαρκέστερη και πειστικότερη ανάλυση; Αν οι φιλόσοφοι ως "παραγωγοί και διαχειριστές νοήματος είναι και αυτοί και παραγωγοί και διαχειριστές ισχύος"¹⁷ είναι άραγε μόνον αυτό, γίνεται η δραστηριότητά τους κατανοητή κυρίως μέσω αυτών των εννοιών; Και αρκεί η συγκεκριμένη σύλληψη της αντιπαράθεσης "εχθρών και φίλων" για να οδηγήσει στην ικανοποιητική εξήγηση της ανάδυσης και της λειτουργίας της κανονιστικότητας, αποκλείοντας ταυτόχρονα την ύπαρξη ποιοτήτων και αρχών που αποκαλούμε ηθικές;

Πρώτα απ'όλα, ο Κονδύλης, όπως και κάθε υποστηρικτής του ηθικού σκεπτικισμού ή του ηθικού μηδενισμού, θα έπρεπε να διακρίνει προσεκτικά την κριτική των ηθικών αξιών και αρχών από την συνολική απόρριψη της αντικειμενικότητας κάθε κανονιστικής έννοιας. Ομως, αν και ο συγγραφέας του *Ισχύς και απόφαση* οπωσδήποτε πρέπει να αναγνωρίζει τη διαφορά αυτών των δύο επιπέδων σκεπτικιστικής αμφισβήτησης, δεν μπορεί εύκολα να την δεχθεί, ή μάλλον να εκτιμήσει ορθά τις σημαντικές υποδηλώσεις της. Και τούτο συμβαίνει επειδή η θεωρία της κοινωνικής οντολογίας έχει γι'αυτόν την εμβέλεια ενός συνολικού μεταφυσικού κοσμοειδώλου που αφορά όλες τις μορφές κανονιστικότητας και πνευματικής δραστηριότητας.¹⁸ Εάν μετρίαζε τις γνωστικές και τις οιονεί επιστημονικές αξιώσεις της προσέγγισής του, ίσως θα κατανοούσε το ρόλο και το αντικειμενικό *status* όχι μόνο των επιστημικών κανονιστικών αρχών και αξιών, αλλά και κάποιων ηθικών έννοιών. Δεν χρειάζεται να είναι κανείς πλατωνιστής ή χριστιανός και να ασπάζεται κάποια ισχυρή μορφή ηθικού ρεαλισμού για να επισημάνει ορισμένες σταθερές και διυποκειμενικές, ή υπερυποκειμενικές, αν όχι καθολικές ή πλήρως αντικειμενικές λειτουργίες, της ηθικής διάστασης των ανθρώπινων κοινωνιών. Και δεν χρειάζεται να είναι "ηθικιστής" για να προσέξει τη

¹⁶ OA 121-123.

¹⁷ ΦΙ 53.

¹⁸ Ο όρος "μεταφυσικό" εδώ δεν σημαίνει κάποια αναφορά στο επέκεινα, αλλά απόλυτη προοπτική, θεώρηση του κόσμου *sub specie aeternitatis*.

σημασία της αναγνώρισης του άλλου, της εμπιστοσύνης, της συμπόνοιας, της γενναιοδωρίας, του αισθήματος δικαιοσύνης και άλλων αρετών που συχνά οδηγούν στην υπέρβαση του εγωισμού ή και στην αυτοθυσία, γεγονότα που προσελκύουν το ενδιαφέρον ψυχολόγων ή και κοινωνιοβιολόγων πρόθυμων να ομολογήσουν την εγωιστική *αφετηρία* των πράξεών μας¹⁹. Όμως, φοβούμαι πως κατά τον Κονδύλη και αυτά τα φαινόμενα είναι ανυπόστατα και δεν αποτελούν *τίποτε περισσότερο* από στρατηγήματα της αναζήτησης επιβολής ή επίτασης ισχύος. Και είναι εύλογο να αναρωτιέται κανείς για την λειτουργικότητα και την επάρκεια του εξηγητικού του σχήματος.

Τα παραπάνω δεν σημαίνουν ότι απαντώνται ικανοποιητικά όλα τα επιχειρήματα στα οποία παραπέμψαμε στην αρχή αυτής της εργασίας. Μένουν ανοικτά ερωτήματα αναφορικά με τη δυνατότητα μεγαλύτερης σύγκλισης των ηθικών πεποιθήσεων και την εφαρμοσιμότητα και το πρακτικό αντίκρουσμα των ηθικών θεωριών. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι οι ηθικές θεωρίες δεν μπορούν να ασχολούνται και δεν προτείνουν συχνά -σε συνεργασία με την ηθική ψυχολογία- κάποιες, όχι πάντοτε άστοχες, απαντήσεις σε αυτά τα ερωτήματα (μεταξύ άλλων περί ακρασίας, αμοραλισμού, ακηδίας ή και κακίας), όπως φαίνεται να νομίζει ο Κονδύλης. Ακόμη και τα αντι-ρεαλιστικά επιχειρήματα που βασίζονται σε παραπλανητικές συγκρίσεις με την επιστήμη και τονίζουν την εξηγητική αδράνεια και την αδυναμία φυσιοκρατικής ή πλατωνιστικής ένταξης των ηθικών κατηγοριών στο αξιολογικό και κανονιστικό πεδίο, εφόσον βεβια θεωρηθούν πειστικά, δύσκολα οδηγούν σε μια πλήρη απόρριψη αρχών και αξιών. Τέλος, ακόμη και αν γίνει δεκτή η δυνατότητα συναγωγής κάθε αξίας ή κανονιστικής αρχής (και των ηθικών αξιών και αρχών) από την ισχύ και τις απόπειρες διεύρυνσής της, αποτελεί γενετική πλάνη ή άρνηση μεταγενέστερης απόδοσης αντικειμενικού κύρους σε αυτές με αναφορά στον απαραίτητο, ρυθμιστικό

¹⁹ Για την πρόσφατη διαμάχη του ηθικού ρεαλισμού και για την στήριξη μιάς μορφής μετριοπαθούς, ανθρωποκεντρικού ηθικού ρεαλισμού, αλλά και την παρουσίαση θέσεων που, χωρίς να βασίζονται σε κάποια ρεαλιστική οντολογία αξιών, επιτρέπουν την υπεράσπιση της αντικειμενικότητας της ηθικής, βλ. Βιρβιδάκης ό.π., Δραγώνα-Μονάχου ό.π. και Virvidakis, ό.π.. Για συναφή σύγχρονα επιχειρήματα κατά διαφόρων μορφών γενικού αξιολογικού μηδενισμού, ανάλογων με την προσέγγιση του Κονδύλη, βλ. Hilary Putnam, *Reason, Truth and History*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981, 127 έ.ά, έ.ά. Charles Larmore, *The Morals of Modernity*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 79 - 120. Για μια θετική αντιμετώπιση της ηθικής μέσα από μια καθαρά φυσιοκρατική προσέγγιση, επηρεασμένη από τις αναζητήσεις της κοινωνιοβιολογίας, βλ. Ματ Ρίντλεϋ, *Οι ρίζες της αρετής*, μτφρ. Τζένης Τασάκου, Αθήνα: Καστανιώτης, 1998.

κοινωνικό τους ρόλο, που υπερβαίνει το υποκειμενικό γούστο ή την αναζήτηση της ισχύος.²⁰

Λυπούμαι, αν η εισήγησή μου δίνει την εντύπωση μιάς αυστηρά κριτικής αντιμετώπισης και μάλλον απορριπτικής αποτίμησης των φιλοσοφικών θέσεων του Παναγιώτη Κονδύλη, του οποίου το έργο ως ιστορικού των ιδεών αναμφίβολα αξίζει τον θαυμασμό όλων μας. Πιστεύω όμως ότι τον καλύτερο φόρο τιμής στη μνήμη του αποτελεί η συνεπής και διεξοδική αντίκρουση των θέσεών του που θεωρούμε εσφαλμένες. Και τούτο μπορεί και πρέπει να γίνεται όχι με την διάθεση του εχθρού, αλλά με την αγάπη του φίλου, και μάλιστα όχι για την επίταση της ισχύος, αλλά για την διατήρηση της αρμονίας των λόγων, όχι για την απόφαση της χωριστικής αντιπαράθεσης, αλλά με σκοπό τη σύνθεση της συνάντησης, στον κοινό τόπο της αλήθειας, αντικειμενικού γνώμονα της αντίληψής μας του πραγματικού. Ακόμη και αν κάνω λάθος, και δεν είμαι παρά ένας μυθολόγος - ηθικολόγος, σύμφωνα με τα βαθύτερα εγωιστικά μου συμφέροντα, αυτό δεν μπορεί να υπονομεύει την ορθότητα όλων των αξιών και όλων των κανονιστικών αρχών. Η αποδοχή της διυποκειμενικής εγκυρότητας ορισμένων από αυτές τις αξίες και αρχές αποτελεί προϋπόθεση επικοινωνίας και επιβίωσης των ανθρώπινων κοινωνιών.

Στέλιος Βιρβιδάκης

²⁰ Βλ. Virvidakis, ό.π. Η αποδοχή της "ύπαρξης", κάποιων αξιών, όπως τα δικαιώματα, η η αλήθεια ορισμένων κανονιστικών αρχών δεν σημαίνει την απόδοση σε αυτές κάποιου υπερβατικού μεταφυσικού *status*, η αποδοχή κάποιας πλατωνικής διάστασης, ή πάλι, την πλήρη δικαιολόγησή τους μέσω συναγωγής από καθαρά φυσικές ιδιότητες.